
तर्कभाषा

श्रीकेशवमिश्रविरचिता

तर्कभाषा

(प्रमाणभागः)

**A Study Material for
MA Sanskrit (S3) Students,
(Syllabus of University of Kerala)**

Tarkabhasa

**A Study Material for MA Sanskrit (S3) Students,
(Syllabus - University of Kerala)**

Compiled & Published by:

Dr. Susanth S.
Assistant Professor, Dept. of Sanskrit,
KSMDDB College, Sasthamcotta.

June 2020 - 50 Copies

DTP & Layout :
Saumya. M.S.

विषयसूची

उपोद्धातः	५
प्रमाणानि	६
प्रत्यक्षम्	१०
अनुमानम्	१३
उपमानम्	२०
शब्दः	२१
प्रामाण्यवादः	२५

तर्कभाषा

श्रीकेशवमिश्रविरचिता

तर्कभाषा

॥ उपोद्घातः ॥

बालोऽपि यो न्यायनये प्रवेशमल्पेन वाञ्छत्यलसः श्रुतेन ।
संक्षिप्य युक्त्यन्विततर्कभाषा प्रकाश्यते तस्य कृते मयैषा ॥

प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डा-
हेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः (गौ. न्या. सू. १.१.१.)
इति न्यायस्यादिमं सूत्रम् । अस्यार्थः ।

प्रमाणादिषोडशपदार्थानां तत्त्वज्ञानात् मोक्षप्राप्तिर्भवति इति । न च प्रमाणादीनां
तत्त्वज्ञानं सम्यग् ज्ञानं तावद्भवति यावदेषामुद्देशलक्षणपरीक्षा न क्रियन्ते ।
यदाह भाष्यकारः - त्रिविधा चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः उद्देशो लक्षणं परीक्षा च
(न्या. सू. वा. भा. १.१.२.) इति । उद्देशस्तु नाममात्रेण वस्तुसंकीर्तनम् । तच्चास्मिन्नेव
सूत्रे कृतम् । लक्षणं तु असाधारणधर्मवचनम् । यथा गोः सास्नादिमत्वम् ।
लक्षितस्य लक्षणमुपपद्यते न वेति विचारः परीक्षा । तेनैते लक्षणपरीक्षे प्रमाणादीनां
तत्त्वज्ञानार्थं कर्तव्ये ।

तर्कभाषा

॥ प्रमाणानि ॥

तत्रापि प्रथममुद्दिष्टस्य प्रमाणस्य तावल्लक्षणमुच्यते, प्रमाकरणं प्रमाणम्।
अत्र च प्रमाणं लक्ष्यम्, प्रमाकरणं लक्षणम्।

प्रमाणम्

ननु प्रमायाः करणं चेत् प्रमाणं तर्हि तस्य फलं वक्तव्यम्, करणस्य
फलवत्त्वनियमात्। सत्यम्। प्रमा एव फलं साध्यमित्यर्थः। यथा छिदाकरणस्य
परशोश्छिदैव फलम्।

प्रमा

का पुनः प्रमा, यस्याः करणं प्रमाणम्। उच्यते। यथार्थानुभवः प्रमा। यथार्थ
इत्ययथार्थानां संशयविपर्ययतर्कज्ञानानां निरासः। अनुभव इति स्मृतेर्निरासः।
ज्ञातविषयं ज्ञानं स्मृतिः। अनुभवो नाम स्मृतिव्यतिरिक्तं ज्ञानम्।

करणम्

किं पुनः करणम्, साधकतमं करणम्। अतिशयितं साधकं साधकतमं
प्रकृष्टं कारणम् इत्यर्थः।

कारणम्

ननु साधकं कारणम् इति पर्यायस्तदेव न ज्ञायते, किं तत् कारणम् इति।
उच्यते। यस्य कार्यात् पूर्वभावो नियतोऽनन्यथासिद्धश्च तत् कारणम्। यथा
तन्तुवेमादिकं पटस्य कारणम्। यद्यपि पटोत्पत्तौ दैवादागतस्य रासभादेः पूर्वभावो
विद्यते, तथापि नाऽसौ नियतः। तन्तुरूपस्य तु नियतः पूर्वभावोऽस्त्येव,
किंत्वन्यथासिद्धः पटरूपजननोपक्षीणत्वात् पटं प्रत्यपि कारणत्वे कल्पनागौरव-
प्रसङ्गात्। तेनाऽनन्यथासिद्धनियतपूर्वभावित्वं कारणत्वम्। अनन्यथासिद्धनियत-
पश्चाद्भावित्वं कार्यत्वम्।

यत्तु कश्चिदाह- कार्यानुकृतान्वयव्यतिरेकि कारणम् इति। तदयुक्तम्।

तर्कभाषा

नित्यविभूनां कालतो देशतश्च व्यतिरेकासंभवेनाऽकारणत्वप्रसङ्गात्।

तच्च कारणं त्रिविधम्। समवायि-असमवायि-निमित्तभेदात्। तत्र यत्समवेतं कार्यमुत्पद्यते तत् समवायिकारणम्। यथा तन्तवः पटस्य समवायिकारणम्। यतस्तन्तुष्वेव पटः समवेतो जायते, न तुर्यादिषु।

ननु तन्तुसंबन्ध इव तुर्यादिसंबन्धोऽपि पटस्य विद्यते, तत् कथं तन्तुष्वेव पटः समवेतो जायते, न तुर्यादिषु। सत्यम्। द्विविधः संबन्धः संयोगः समवायश्चेति। तत्रायुतसिद्धयोः संबन्धः समवायः। अन्ययोस्तु संयोग एव।

कौ पुनरयुतसिद्धौ। ययोर्मध्ये एकमविनश्यदपराश्रितमेवावतिष्ठते तावयुतसिद्धौ। तदुक्तम्- तावेवायुतसिद्धौ द्वौ विज्ञातव्यौ ययोर्द्वयोः।

अनश्यदेकमपराश्रितमेवावतिष्ठते।।

यथा अवयवावयविनौ, गुणगुणिनौ, क्रियाक्रियावन्तौ, जातिव्यक्ती, विशेषनित्यद्रव्ये चेति। अवयव्यादयो हि यथाक्रममवयवाद्याश्रिता एवाऽवतिष्ठन्तेऽविनश्यन्तः। विनश्यदवस्थास्त्वनाश्रिता एवावतिष्ठन्तेऽवयव्यादयः। यथा तन्तुनाशे सति पटः। यथा वा आश्रयनाशे सति गुणः। विनश्यत्ता तु विनाशकारणसामग्रीसान्निध्यम्। तन्तुपटौ अप्यवयवाऽवयविनौ, तेन तयोः संबन्धः समवायोऽयुतसिद्धत्वात्। तुरीयपटयोस्तु न समवायोऽयुतसिद्धत्वाभावात्। न हि तुरीपटाश्रिता एवावतिष्ठते, नापि पटस्तुर्याश्रितः, अतस्तयोः सम्बन्धः संयोग एव। तदेवं तन्तुसमवेतः पटः। यत्समवेतं कार्यमुत्पद्यते तत् समवायिकारणम्। अतस्तन्तुरेव समवायिकारणं पटस्य, न तु तुर्यादि। पटश्च स्वगतरूपादेः समवायिकारणम्। एवं मृत्पिण्डोऽपि घटस्य समवायिकारणं, घटश्च स्वगतरूपादेः समवायिकारणम्।

ननु यदैव घटादयो जायन्ते तदैव तद्गतरूपादयोऽपि। अतः समानकालीनत्वाद् गुणगुणिनोः सव्येतरविषाणवत् कार्यकारणभाव एव नास्ति पौर्वापर्याभावाद्,

तर्कभाषा

अतो न समवायिकारणं घटादयः स्वगतरूपादीनाम्। कारणविशेषत्वात् समवायिकारणस्य।

अत्रोच्यते। न गुणगुणिनोः समानकालीनं जन्म किन्तु द्रव्यं निर्गुणमेव प्रथममुत्पद्यते, पश्चात् तत्समवेता गुणा उत्पद्यन्ते। समानकालोत्पत्तौ तु गुणगुणिनोः समानसामग्रीकत्वाद् भेदो न स्यात्। कारणभेदनियतत्वात् कार्यभेदस्य। तस्मात् प्रथमे क्षणे निर्गुण एव घट उत्पद्यते, गुणेभ्यः पूर्वभावीति भवति गुणानां समवायिकारणम्। तदा कारणभेदोऽप्यस्ति, घटो हि घटं प्रति न कारणमेकस्यैव पौर्वापर्याभावात्। न हि स एव तमेव प्रति पूर्वभावी पश्चाद्भावी चेति। स्वगुणान् प्रति तु पूर्वभावित्वाद्भवति गुणानां समवायिकारणम्।

नन्वेवं सति प्रथमे क्षणे घटोऽचक्षुषः स्याद्, अरूपित्वाद् वायुवत्। तदेव हि द्रव्यं चाक्षुषम्, यन्महत्त्वे सत्युद्भूतरूपवत्। अद्रव्यं च स्यात्, गुणाश्रयत्वाभावात्। गुणाश्रयो द्रव्यम् इति हि द्रव्यलक्षणम्।

सत्यम्, प्रथमे क्षणे घटो यदि चक्षुषा न गृह्यते, तदा का नो हानिः। न हि सगुणोत्पत्तिपक्षेऽपि निमेषावसरे घटो गृह्यते। तेन व्यवस्थितमेतन्निर्गुण एव प्रथमं घट उत्पद्यते द्वितीयादिक्षणेषु चक्षुषा गृह्यते, न च प्रथमे क्षणे गुणाश्रयत्वाभावदद्रव्यत्वापत्तिः। समवायिकारणं द्रव्यम् इति द्रव्यलक्षणयोगात्। योग्यतया गुणाश्रयत्वाच्च। योग्यता च गुणात्यन्ताभावाभावः।

असमवायिकारणं तदुच्यते। यत्समवायिकारणप्रत्यासन्नमवधृतसामर्थ्यं तदसमवायिकारणम्। यथा तन्तुसंयोगः पटस्य असमवायिकारणम्। तन्तुसंयोगस्य पटसमवायिकारणेषु तन्तुषु गुणिषु समवेतत्वेन समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वाद् अनन्यथासिद्धनियतपूर्वभावित्वेन पटं प्रति कारणत्वाच्च। एवं तन्तुरूपं पटरूपस्य असमवायिकारणम्।

ननु पटरूपस्य पटः समवायिकारणम्। तेन तद्गतस्यैव कस्यचिद्धर्मस्य

तर्कभाषा

पटरूपं प्रति असमवायिकारणत्वमुचितम्। तस्यैव समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वात् न तन्तुरूपस्य, तस्य समवायिकारणप्रत्यासत्यभावात्।

मैवम्। तत्समवायिकारणसमवायिकारणप्रत्यासन्नस्यापि परंपरया समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वात्।

निमित्तकारणं तदुच्यते। यन्न समवायिकारणं नाप्यसमवायिकारणम्, अथ च कारणं तत् निमित्तकारणम्। यथा वेमादिकं पटस्य निमित्तकारणम्।

तदेतद्भावानामेव त्रिविधं कारणम्, अभावस्य तु निमित्तमात्रम्, तस्य क्वचिदप्यसमवायात्। समवायस्य तु भावद्वयधर्मत्वात्।

तदेतस्य त्रिविधस्य कारणस्य मध्ये, यदेव कथमपि सातिशयं तदेव कारणम्। तेन व्यवस्थितमेतल्लक्षणं प्रमाकरणं प्रमाणमिति।

यत्तु अनधिगतार्थगन्तृप्रमाणमिति लक्षणम्। तन्न। एकस्मिन्नेव घटे घटोऽयं घटोऽयम् इति धारावाहिकज्ञानानां गृहीतग्राहिणामप्रामाण्यप्रसङ्गात्। न च अन्योन्यक्षणविशिष्टविषयीकरणादनधिगतार्थगन्तृता। प्रत्यक्षेण सूक्ष्मकालभेदाना-कलनात्। कालभेदग्रहे हि क्रियादिसंयोगान्तानां चतुर्णां यौगपद्याभिमानो न स्यात्। क्रिया क्रियातो विभागो, विभागात् पूर्वसंयोगनाशस्ततश्चोत्तरसंयोगोत्पत्तिरिति।

ननु प्रमायाः कारणानि बहूनि सन्ति प्रमातृप्रमेयादीनि, तान्यपि किं कारणानि उत नेति।

उच्यते। सत्यपि प्रमातरि प्रमेये च प्रमानुत्पत्तेरिन्द्रियसंयोगादौ सति अविलम्बेन प्रमोत्पत्तेरत इन्द्रियसंयोगादिरेव कारणम्। प्रमायाः साधकत्वाविशेषेऽप्यनेनैवोत्कर्षेणा-ऽस्य प्रमात्रादिभ्योऽतिशयितत्वादतिशयितं साधकं साधकतमं तदेव कारणमित्युक्तम्। अत इन्द्रियसंयोगादिरेव प्रमाकरणत्वात् प्रमाणं, न प्रमात्रादि।

तानि च प्रमाणानि चत्वारि। तथा च न्यायसूत्रम्-

प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानीति। (गौ. न्या. सू. १.१.३.)

तर्कभाषा प्रत्यक्षम्

किं पुनः प्रत्यक्षम्। साक्षात्कारिप्रमाकरणं प्रत्यक्षम्। साक्षात्कारीणी च प्रमा, सा एवोच्यते या इन्द्रियजा। सा च द्विधा सविकल्पकनिर्विकल्पकभेदात्। तस्याः करणं त्रिविधम् - कदाचिद् इन्द्रियम्, कदाचिद् इन्द्रियार्थसन्निकर्षः, कदाचिज्ज्ञानम्।

कदा पुनरिन्द्रियं करणम्। यदा निर्विकल्पकरूपा प्रमा फलम्। तथा हि, आत्मा मनसा संयुज्यते। मन इन्द्रियेण। इन्द्रियमर्थेन। इन्द्रियाणां वस्तुप्राप्य प्रकाशकारित्वनियमात्। ततो अर्थसन्निकृष्टेन्द्रियेण निर्विकल्पकं नामजात्यादि-योजनाहीनं वस्तुमात्रावगाहि किञ्चिदिदमिति ज्ञानं जन्यते। तस्य ज्ञानस्येन्द्रियं करणं, छिदाया एव परशुः। इन्द्रियार्थसन्निकर्षो अवान्तरव्यापारः, छिदाकरणस्य परशोरिव दारुसंयोगः। निर्विकल्पकं ज्ञानं फलम्, परशोरिव छिदा।

कदा पुनरिन्द्रियार्थसन्निकर्षः करणम्। यदा निर्विकल्पकानन्तरं सविकल्पकं नामजात्यादियोजनात्मकं डित्योऽयं ब्राह्मणोऽयं श्यामोऽयमिति विशेषणविशेष्यावगाहि ज्ञानमुत्पद्यते, तदा इन्द्रियार्थसन्निकर्षः करणम्। निर्विकल्पकज्ञानम् अवान्तरव्यापारः। सविकल्पकं ज्ञानं फलम्।

कदा पुनर्ज्ञानं करणम्। यदा उक्तसविकल्पानन्तरं हानोपादानोपेक्षाबुद्ध्यो जायन्ते तदा निर्विकल्पकं ज्ञानं करणम्। सविकल्पकज्ञानमवान्तरव्यापारः। हानादिबुद्ध्यः फलम्। तज्जन्यस्तज्जन्यजनको अवान्तरव्यापारः। यथा कुठारजन्यः कुठारदारुसंयोगः कुठारजन्यच्छिदाजनकः। अत्र कश्चिदाह - सविकल्पकादीनामपि इन्द्रियमेव करणम्। यावन्ति त्वान्तरालिकानि सन्निकर्षादीनि, तानि सर्वाण्यवान्तर-व्यापार इति।

इन्द्रियार्थयोस्तु यः सन्निकर्षः साक्षात्कारिप्रमाहेतुः, स षड्विध एव। तद्यथा संयोगः संयुक्तसमवायः संयुक्तसमवेतसमवायः समवायः समवेतसमवायः

तर्कभाषा

विशेष्यविशेषणभावश्चेति ।

तत्र यदा चक्षुषा घटविषयं ज्ञानं जन्यते तदा चक्षुरिन्द्रियम् घटोऽर्थः । अनयोः सन्निकर्षः संयोग एव अयुतसिद्धत्वात् । एवं मनसा अन्तरेणेन्द्रियेण यदात्मविषयकं ज्ञानं जन्यतेऽहमिति तदा मन इन्द्रियम् आत्मा अर्थः । अनयोः सन्निकर्षः संयोग एव ।

कदा पुनः संयुक्तसमवायसन्निकर्षः । यदा चक्षुरादिना घटगतरूपादिकं गृह्यते घटे श्यामं रूपमस्तीति तदा चक्षुरिन्द्रियं घटरूपमर्थः । अनयोः सन्निकर्षः संयुक्तसमवाय एव । चक्षुःसंयुक्ते घटे रूपस्य समवायात् । एवं मनसा आत्मसमवेते सुखादौ गृह्यमाणे अयमेव सन्निकर्षः ।

घटगतपरिमाणादिग्रहे चतुष्टयसन्निकर्षोऽप्यधिकं कारणमिष्यते । सत्यपि संयुक्तसमवाये तदभावे दूरे परिमाणाद्यग्रहणात् । चतुष्टयसन्निकर्षो यथा इन्द्रियावयवैरर्थावयविनाम्, इन्द्रियावयविना अर्थावयवानाम्, इन्द्रियावयवैरर्थावयवानाम्, अर्थावयविनामिन्द्रियावयविनां सन्निकर्ष इति ।

यदा पुनः चक्षुषा घटरूपसमवेतं रूपत्वादिसामान्यं गृह्यते, तदा चक्षुरिन्द्रियं रूपत्वादिसामान्यमर्थः । अनयोः सन्निकर्षः संयुक्तसमवेतसमवाय एव । यतः चक्षुःसंयुक्ते घटे रूपं समवेतं तत्र रूपत्वस्य समवायात् ।

कदा पुनः समवायः सन्निकर्षः । यदा श्रोत्रेन्द्रियेण शब्दो गृह्यते तदा श्रोत्रमिन्द्रियं शब्दो अर्थः । अनयोः सन्निकर्षः समवाय एव । कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं नभः श्रोत्रम् । श्रोत्रस्याकाशात्मकत्वात् शब्दस्य च आकाशगुणत्वाद् गुणगुणिनोश्च समवायात् ।

कदा पुनः समवेतसमवायः । यदा पुनः शब्दसमवेतं शब्दत्वादिसामान्यं श्रोत्रेन्द्रियेण गृह्यते तदा श्रोत्रमिन्द्रियं शब्दत्वादिसामान्यम् अर्थः । अनयोः सन्निकर्षः समवेतसमवाय एव श्रोत्रसमवेते शब्दे शब्दत्वस्य समवायात् ।

तर्कभाषा

कदा पुनः विशेषणविशेष्यभाव इन्द्रियार्थसन्निकर्षो भवति। यदा चक्षुषा संयुक्ते भूतले घटाभावो गृह्यते इह भूतले घटो नास्ति इति, तदा विशेषणविशेष्यभावः सम्बन्धः। तदा चक्षुःसंयुक्तस्य भूतलस्य घटाद्यभावो विशेषणं भूतलं विशेष्यम्। यदा च मनःसंयुक्त आत्मनि सुखाद्यभावो गृह्यते, अहं सुखरहितः इति तदा मनःसंयुक्तस्यात्मनः सुखाद्यभावो विशेषणम्। यदा श्रोत्रसमवेते गकारे घत्वाभावो गृह्यते तदा श्रोत्रसमवेतस्य गकारस्य घत्वाभावो विशेषणम्। तदेवं संक्षेपतः पञ्चविधसम्बन्धान्यतमसम्बद्धविशेषणविशेष्यभावलक्षणेनेन्द्रियार्थसन्निकर्षेण अभाव इन्द्रियेण गृह्यते।

एवं समवोयोऽपि। चक्षुःसम्बद्धस्य तन्तोर्विशेषणभूतः पटसमवायो गृह्यते इह तन्तुषु पटसमवायः इति। तदेवं षोढा सन्निकर्षो वर्णितः। संग्रहश्च-

अक्षजा प्रमितिर्द्वधा सविकल्पाऽविकल्पिका।

करणं त्रिविधं तस्याः सन्निकर्षस्तु षड्विधः॥

घटतन्त्रीलनीलत्वशब्दशब्दत्वजातयः।

अभावसमवायौ च ग्राह्याः सम्बन्धषट्कतः॥

ननु निर्विकल्पकं परमार्थतः स्वलक्षणविषयं भवतु प्रत्यक्षम्। सविकल्पकं तु शब्दलिङ्गवदनुगताकारावगाहित्वात् सामान्यविषयम्, कथं प्रत्यक्षम्। अर्थजस्यैव प्रत्यक्षत्वात्। अर्थस्य च परमार्थतः सत एव तज्जनकत्वात्। स्वलक्षणं तु परमार्थतः सत्। न तु सामान्यम्। तस्य प्रमाणनिरस्तविधिभावस्य अन्यव्यावृत्त्यात्मनः तुच्छत्वात्।

मैवम्। सामान्यस्यापि वस्तुभूतत्वात्। तदेवं व्याख्यातं प्रत्यक्षम्।

.....

तर्कभाषा अनुमानम्

लिङ्गपरामर्शो अनुमानम्। येन हि अनुमीयते तदनुमानम्। लिङ्गपरामर्शेन चानुमीयते अतो लिङ्गपरामर्शो अनुमानम्। तच्च धूमादिज्ञानमनुमितिं प्रति करणत्वात्। अग्न्यादिज्ञानम् अनुमितिः। तत्करणं धूमादिज्ञानम्।

किं पुनर्लिङ्गम्, कश्च तस्य परामर्शः। उच्यते। व्याप्तिबलेन अर्थगमकं लिङ्गम्। यथा धूमो अग्नेर्लिङ्गम्। तथाहि यत्र धूमस्तत्राग्निः इति साहचर्यनियमो व्याप्तिः, तस्यां गृहीतायामेव व्याप्तौ धूमो अग्निं गमयति, अतो व्याप्तिबलेन अग्न्यनुमापकत्वाद् धूमो अग्नेर्लिङ्गम्। तस्य तृतीयं ज्ञानं लिङ्गपरामर्शः। तथाहि, प्रथमं तावन्महानसादौ भूयो भूयो धूमं पश्यन् वह्निं पश्यति, तेन भूयोदर्शनेन धूमाग्न्योः स्वाभाविकं सम्बन्धमवाधारयति यत्र धूमः तत्राग्निरिति।

यद्यपि यत्र यत्र मैत्रीतनयत्वं तत्र तत्र श्यामत्वमपि इति भूयोदर्शनं समानमवगम्यते, तथापि मैत्रीतनयत्वश्यामत्वयोर्न स्वाभाविकः सम्बन्धः, किन्तु औपाधिक एव, शाकाद्यन्नपरिणामस्य उपाधेः विद्यमानत्वात्। तथाहि श्यामत्वे मैत्रीतनयत्वं न प्रयोजकं किन्तु शाकाद्यन्नपरिणतिभेद एव प्रयोजकः। प्रयोजकश्च उपाधिः इत्युच्यते। न च धूमाग्न्योः सम्बन्धे कश्चिदुपाधिरस्ति। अस्ति चेत् योग्योऽयोग्यो वा। अयोग्यस्य शङ्कितुमशक्यत्वाद् योग्यस्य च अनुपलभ्यमानत्वात्। यत्र उपाधिरस्ति तत्रोपलभ्यते। यथा अग्नेः धूमसम्बन्धे आर्द्रेन्धनसंयोगः। हिंसात्वस्य च अधर्मसाधनत्वेन सह सम्बन्धे निषिद्धत्वमुपाधिः। मैत्रीतनयत्वस्य च श्यामत्वेन सह सम्बन्धे शाकाद्यन्नपरिणतिभेदः। न चेह धूमस्याग्निसाहचर्ये कश्चिदुपाधिरस्ति। यद्यभविष्यत्तदाऽद्रक्ष्यत्। ततो दर्शनाभावान्नास्ति इति तर्कसहकारिणानुपलम्भसनाथेन प्रत्यक्षेणैव उपाध्यभावो अवधार्यते। तथा च उपाध्यभावग्रहणजनितसंस्कारसहकृतेन भूयोदर्शनजनितसंस्कारसहकृतेन साहचर्यग्राहिणा प्रत्यक्षेणैव धूमाग्न्योः व्याप्तिरवधार्यते। तेन धूमाग्न्योः स्वाभाविक एव सम्बन्धः न त्वौपाधिकः।

तर्कभाषा

स्वाभाविकश्च सम्बन्धो व्याप्तिः।

तदनेन न्यायेन धूमाग्न्योः व्याप्तौ गृह्यमाणायां महानसे यद् धूमज्ञानं तत्प्रथमम्। पर्वतादौ पक्षे यद् धूमज्ञानं तद्वितीयम्। ततः पूर्वगृहीतां धूमाग्न्योः व्याप्तिं स्मृत्वा यत्र धूमस्तत्राग्निः इति तत्रैव पर्वते पुनर्धूमं परामृशति अस्त्यत्र पर्वतेऽग्निना व्याप्तो धूम इति। तदिदं धूमज्ञानं तृतीयम्, एतच्च अवश्यमभ्युपेतव्यम् अन्यथा यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र अग्निः इत्येव स्याद् इह तु कथमग्निना भवितव्यम्। तस्माद् इहापि धूमोऽस्ति इति ज्ञानमन्वेषितव्यम्। अयमेव लिङ्गपरामर्शः अनुमितिं प्रति करणत्वाच्च अनुमानम्। तस्माद् अस्त्यत्र पर्वतेऽग्निः इत्यनुमितिज्ञानमुत्पद्यते।

ननु कथं प्रथमं महानसे यद् धूमज्ञानं तत्राग्निमनुमापयति। सत्यम्। व्याप्तेरगृहीतत्वाद् गृहीतायामेव व्याप्तावनुमित्युदयात्।

अथ व्याप्तिनिश्चयोत्तरकालं महानस एवाग्निरनुमीयताम्। मैवम्। अग्नेर्दृष्टत्वेन सन्देहस्यानुदयात्। सन्दिग्धश्चार्थो अनुमीयते। यथोक्तं भाष्यकृता- नाऽनुपलब्धे न निर्णीतेऽर्थे न्यायः प्रवर्तते, किन्तु सन्दिग्धे। इति (गौ.सू.वा.भा.१.१.१.)

अथ पर्वतगतमात्रस्य पुंसो यद् धूमज्ञानं तत्कथं नाग्निमनुमापयति। अस्ति चात्राग्निसन्देहः साधकबाधकप्रमाणाभावेन संशयस्य न्यायप्राप्तत्वात्।

सत्यम्। अगृहीतव्याप्तेरिव गृहीतविस्मृतव्याप्तेरपि पुंसोऽनुमानानुदयेन व्याप्तिस्मृतेरपि अनुमितिहेतुत्वात्। धूमदर्शनोच्चोद्बुद्धसंस्कारो व्याप्तिं स्मरति, यो यो धूमवान् स सोऽग्निमान् यथा महानसः इति। तेन धूमदर्शने जाते व्याप्तिस्मृतौ भूतायां यद् धूमज्ञानं तत्तृतीयं धूमवांश्चायम् इति तदेव अग्निमनुमापयति नान्यत्। तदेवानुमानम्, स एव लिङ्गपरामर्शः। तेन व्यवस्थितमेतल्लिङ्ग-परामर्शोऽनुमानमिति।

तच्चानुमानं द्विविधम्। स्वार्थं परार्थं चेति। स्वार्थं स्वप्रतिपत्तिहेतुः। तथाहि,

तर्कभाषा

स्वयमेव महानसादौ विशिष्टेन प्रत्यक्षेण धूमाग्न्योर्व्याप्तिं गृहीत्वा पर्वतसमीपं गतः तद्गते चाग्नौ संदिहानः, पर्वतवर्तिनीमविच्छिन्नमूलामभ्रंलिहां धूमलेखां पश्यन् धूमदर्शनाच्च उद्बुद्धसंस्कारो व्याप्तिं स्मरति, यत्र धूमस्तत्राग्निरिति। ततो अत्रापि धूमोऽस्ति इति प्रतिपद्यते। तस्माद् अत्र पर्वते अग्निरप्यस्ति इति स्वयमेव प्रतिपद्यते तत् स्वार्थानुमानम्। यत्तु कश्चित् स्वयं धूमादग्निमनुमाय परं बोधयितुं पञ्चावयवनुमानवाक्यं प्रयुङ्क्ते तत् परार्थानुमानम्। तद्यथा पर्वतोऽयमग्निमान् धूमवत्त्वात्। यो यो धूमवान् स सोऽग्निमान् यथा महानसः। तथा चाऽयं तस्मात्तथा इति। अनेन वाक्येन प्रतिज्ञादिमता प्रतिपादितात् पञ्चरूपोपपन्नल्लिङ्गात् परोऽप्यग्निं प्रतिपद्यते तेनैतत् परार्थमनुमानम्।

अत्र पर्वतस्याग्निमत्त्वं साध्यम्, धूमवत्त्वं हेतुः। स चाऽन्वयव्यतिरेकी, अन्वयेन व्यतिरेकेण च व्याप्तिमत्त्वात्। तथाहि, यत्र यत्र धूमवत्त्वं तत्र तत्राग्निमत्त्वं यथा महानसे इति अन्वयव्याप्तिः। महानसे धूमाग्न्योः अन्वयसद्भावात्। एवं यत्राग्निर्नास्ति तत्र धूमोऽपि नास्ति यथा महाहृदे इतीयं व्यतिरेकव्याप्तिः। महाहृदे धूमाग्न्योः व्यतिरेकस्य सद्भावदर्शनात्। व्यतिरेकव्याप्तेः त्वयं क्रमः। अन्वयव्याप्तौ यद्व्याप्यं तदभावोऽत्र व्यापको, यत्र व्यापकं तदभावोऽत्र व्याप्य इति। तदुक्तम् -

व्याप्यव्यापकभावो हि भावयोर्यादृगिष्यते।

तयोरभावयोस्तस्माद्विपरीतः प्रतीयते।।

अन्वये साधनं व्याप्यं साध्यं व्यापकमिष्यते।

साध्याभावोऽन्यथा व्याप्यो व्यापकः साधनात्ययः।।

व्याप्यस्य वचनं पूर्वं व्यापकस्य ततः परम्।

एवं परीक्षिता व्याप्तिः स्फुटीभवति तत्त्वतः।। (कु.श्लो.वा. १२१-१२३)

तदेवं धूमवत्त्वे हेतावन्वयेन व्यतिरेकेण च व्याप्तिरस्ति। यत्तु वाक्ये केवलमन्वयव्याप्तेरेव प्रदर्शनम्, तदेकेनापि चरितार्थत्वात्, तत्राप्यन्वयस्यावक्रत्वात्

तर्कभाषा

प्रदर्शनम्। ऋजुमार्गेण सिध्यतोऽर्थस्य वक्रेण साधनायोगात्। न तु व्यतिरेकव्याप्ले-
भावात्। तदेवं धूमवत्त्वं हेतुरन्वयव्यतिरेकी। एवमन्येऽप्यनित्यत्वादौ साध्ये
कृतकत्वादयो हेतवोऽन्वयव्यतिरेकिणो द्रष्टव्याः। (यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वात्
घटवत्। यत्र कृतकत्वं तत्रानित्यत्वम्। यत्रानित्यत्वाभावस्तत्र कृतकत्वाभावः। यथा गगने।)

कश्चिद्हेतुः केवलव्यतिरेकी। तद्यथा - सात्मकत्वे साध्ये प्राणादिमत्त्वं
हेतुः। यथा जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वात्। यत् सात्मकं न भवति तत्
प्राणादिमन्न भवति यथा घटः। न चेदं जीवच्छरीरं तथा। तस्मान्न तथेति। अत्र
हि जीवच्छरीरस्य सात्मकत्वं साध्यं प्राणादिमत्त्वं हेतुः। स च केवलव्यतिरेकी
अन्वयव्याप्लेभावात्। तथाहि यत् प्राणादिमत्तत् सात्मकं यथामुक् इति दृष्टान्तो
नास्ति। जीवच्छरीरं सर्वं पक्ष एव। लक्षणमपि केवलव्यतिरेकी हेतुः। यथा
पृथिवीलक्षणं गन्धवत्त्वम्। विवादपदं पृथिवीति व्यवहर्तव्यम्, गन्धवत्त्वात्। यत्र
पृथिवीति व्यवहियते तत्र गन्धवत् यथापः। प्रमालक्षणं वा। यथा प्रमाकरणत्वम्।
तथाहि प्रत्यक्षादिकं प्रमाणमिति व्यवहर्तव्यम्, प्रमाकरणत्वात्। यत् प्रमाणमिति
न व्यवहियते तत्र प्रमाकरणं यथा प्रत्यक्षाभासादि। न पुनस्तथेदं तस्मान्न
तथेति। न पुनरत्र यत् प्रमाकरणं तत् प्रमाणमिति व्यवहर्तव्यं यथामुक्
इत्यन्वयदृष्टान्तोऽस्ति प्रमाणमात्रस्य पक्षीकृतत्वात्। अत्र च व्यवहारः साध्यो
न तु प्रमाणत्वं तस्य प्रमाकरणत्वात् हेतोरभेदेन साध्याभेददोषप्रसङ्गात्। तदेवं
केवलव्यतिरेकिणो दर्शिताः।

कश्चिदन्यो हेतुः केवलान्वयी। यथा शब्दोऽभिधेयः प्रमेयत्वात्। यत् प्रमेयं
तदभिधेयं यथा घटः। तथा चायं तस्मात्तथेति। अत्र शब्दस्य अभिधेयत्वम्
साध्यम्। प्रमेयत्वं हेतुः। स च केवलान्वय्येव। यदभिधेयं न भवति तत्प्रमेयमपि
न भवति यथामुक् इति, व्यतिरेकदृष्टान्ताभावात्। सर्वत्र हि प्रमाणिक एवार्थो
दृष्टान्तः। स च प्रमेयश्चाभिधेयश्चेति।

तर्कभाषा

एतेषां च अन्वयव्यतिरेकिकेवलान्वयिकेवलव्यतिरेकिहेतूनां त्रयाणां मध्ये यो हेतुरन्वयव्यतिरेकी स पञ्चरूपोपपन्न एव स्वसाध्यं साधयितुं क्षमते। न त्वेकेनापि रूपेण हीनः। तानि पञ्चरूपाणि तु पक्षधर्मत्वं सपक्षे सत्त्वं विपक्षाद्व्यावृत्तिः अबाधितविषयत्वम् असत्प्रतिपक्षत्वं चेति। एतानि तु पञ्चरूपाणि धूमवत्त्वादौ अन्वयव्यतिरेकिणि हेतौ विद्यन्ते। तथाहि धूमवत्त्वं पक्षस्य पर्वतस्य धर्मः पर्वते तस्य विद्यमानत्वात्। एवं सपक्षे सत्त्वं सपक्षे महानसे सद् विद्यत इत्यर्थः। एवं विपक्षान्महाहदाद् व्यावृत्तिस्तत्र नास्तीत्यर्थः। एवमबाधितविषयं च धूमवत्त्वम्। तथाहि धूमवत्त्वस्य हेतोर्विषयः साध्यो धर्मस्तच्चाग्निमत्त्वं तत् केनापि प्रमाणेन न बाधितं न खण्डितमित्यर्थः। एवमसत्प्रतिपक्षत्वमसन् प्रतिपक्षो यस्येत्यसत्प्रतिपक्षं धूमवत्त्वं हेतुः। तथाहि साध्यविपरीतसाधकं हेत्वन्तरं प्रतिपक्ष इत्युच्यते। स च धूमवत्त्वे हेतौ नास्त्येवानुपलम्भात्। तदेवं पञ्चरूपाणि धूमवत्त्वे हेतौ विद्यन्ते तेनैतद्धूमवत्त्वस्य गमकं साधकम्।

अग्नेः पक्षधर्मत्वं हेतोः पक्षधर्मताबलात् सिध्यति। तथाहि अनुमानस्य द्वे अङ्गे व्याप्तिः पक्षधर्मता च। तत्र व्याप्त्या साध्यसामान्यस्य सिद्धिः। पक्षधर्मताबलात् साध्यस्य पक्षसम्बन्धित्वं विशेषः सिध्यति। पर्वतधर्मेण धूमवत्त्वेन वह्निरपि पर्वतसम्बद्ध एवानुमीयते। अन्यथा साध्यसामान्यस्य व्याप्तिग्रहादेव सिद्धेः कृतमनुमानेन।

यस्त्वन्योऽप्यन्वयव्यतिरेकी हेतुः स सर्वः पञ्चरूपोपपन्न एव सद् हेतुः। अन्यथा हेत्वाभासोऽहेतुरिति यावत्।

केवलान्वयी चतुरूपोपपन्न एव स्वसाध्यं साधयति। तस्य हि विपक्षाद् व्यावृत्तिर्नास्ति विपक्षाभावात्।

केवलव्यतिरेकी च चतुरूपोपपन्न एव। तस्य हि सपक्षे सत्त्वं नास्ति सपक्षाभावात्।

तर्कभाषा

के पुनः पक्षसपक्षविपक्षाः। उच्यन्ते। संदिग्धसाध्यधर्मा धर्मी पक्षः। यथा धूमानुमाने पर्वतः पक्षः। सपक्षस्तु निश्चितसाध्यधर्मा धर्मी। यथा महानसो धूमानुमाने। विपक्षस्तु निश्चितसाध्याभाववान् धर्मी। यथा तत्रैव महाहृद इति।

तदेवमन्वयव्यतिरेकिकेवलान्वयिकेवलव्यतिरेकिणो दर्शिताः। अतोऽन्ये हेत्वाभासाः। ते च असिद्धविरुद्धानैकान्तिकप्रकरणसमकालात्ययापदिष्टभेदात् पञ्चैव।

तत्र लिङ्गत्वेनानिश्चितो हेतुः असिद्धः। तत्रासिद्धस्त्रिविध आश्रयासिद्धः स्वरूपासिद्धः व्याप्यत्वासिद्धश्चेति। आश्रयासिद्धो यथा गगनारविन्दं सुरभ्यरविन्दत्वात् सरोजारविन्दवत्। अत्र गगनारविन्दमाश्रयः स च नास्त्येव। स्वरूपासिद्धो यथा शब्दो अनित्यश्चाक्षुषत्वात् घटवत्। अत्र चाक्षुषत्वं हेतुः स च शब्दे नास्त्येव तस्य श्रावणत्वात्। व्याप्यत्वासिद्धस्तु द्विविधः एको व्याप्तिग्राहकप्रमाणाभावमात्रात्, अपरस्तु उपाधिसद्भावात्। तत्र प्रथमो यथा-शब्दः क्षणिकः सत्वात्। यत्सत् तत्क्षणिकं यथा जलधरपटलं तथा च शब्दादिरिति। न च सत्त्वक्षणिकत्वयोः व्याप्तिग्राहकं प्रमाणमस्ति। सोपाधिकतया सत्त्वस्य व्याप्यत्वासिद्धौ उच्यमानायां क्षणिकत्वमन्यप्रयुक्तमित्यभ्युपगतं स्यात्।

द्वितीयो यथा क्रत्वन्तरवर्तिनी हिंसा अधर्मसाधनं हिंसात्वात् क्रतुबाह्यहिंसावत्। अत्र ह्यधर्मसाधनत्वे हिंसात्वं न प्रयोजकं किन्तु निषिद्धत्वमेव। प्रयोजकमुपाधिरिति यावत्। तथाहि साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापक उपाधिः इत्युपाधिलक्षणम्। तच्चास्ति निषिद्धत्वे। निषिद्धत्वं हि साध्यस्य अधर्मसाधनत्वस्य व्यापकम्। यतो अत्र यत्र अधर्मसाधनत्वं तत्र तत्रावश्यं निषिद्धत्वमपीति। एवं साधनं हिंसात्वं न व्याप्नोति निषिद्धत्वम्। न हि यत्र यत्र हिंसात्वं तत्र तत्रावश्यं निषिद्धत्वं यज्ञीयपशुहिंसाया निषिद्धत्वाभावात्। तदेवं निषिद्धत्वस्योपाधेः सद्भावात् अन्यप्रयुक्तव्याप्त्युपजीवी हिंसात्वं व्यप्यत्वासिद्धमेव।

तर्कभाषा

साध्यविपर्ययव्याप्तो हेतुः विरुद्धः। स यथा शब्दो नित्यः कृतकत्वात् आत्मवत्। अत्र कृतकत्वं हि साध्यनित्यत्वविपरीतानित्येन व्याप्तम्। यत्कृतकं तदनित्यमेव न नित्यमित्यतो विरुद्धं कृतकत्वमिति।

सव्यभिचारोऽनैकान्तिकः। स च द्विविधः- साधारणोऽसाधारणश्चेति। तत्र पक्षसपक्षविपक्षवृत्तिः साधारणानैकान्तिकः। यथा- शब्दो नित्यः प्रमेयत्वात् व्योमवत्। अत्र हि प्रमेयत्वं हेतुः तच्च नित्यानित्यवृत्तिः। सपक्षाद् विपक्षाद् व्यावृत्तो यः पक्ष एव वर्तते, सो आसाधारणः। यथा- भूर्नित्या गन्धवत्त्वात्, गन्धवत्त्वं हि सपक्षान्नित्याद्विपक्षाच्चानित्याद्व्यावृत्तं भूमात्रवृत्तिः।

प्रकरणसमस्तु स एव यस्य हेतोः साध्यविपरीतसाधकं हेत्वन्तरं विद्यते। स यथा- शब्दो अनित्यो नित्यधर्मरहितत्वात्। शब्दो नित्यो अनित्यधर्मरहितत्वात् इति। अयमेव हि सत्प्रतिपक्ष इति चोच्यते।

पक्षे प्रमाणान्तरावधृतसाध्याभावो हेतुः बाधितविषयः कालात्ययापदिष्ट इति चोच्यते। स यथा- अग्निरनुष्णः कृतकत्वात् जलवत्। अत्र हि कृतकत्वस्य हेतोः साध्यमनुष्णत्वं तदभावः प्रत्यक्षेणैव अवधारितः। स्पर्शनप्रत्यक्षेण एव उष्णत्वोपलम्भात्। इति व्याख्यातमनुमानम्।

.....

उपमानम्

अतिदेशवाक्यार्थस्मरणसहकृतं गोसादृश्यविशिष्टपिण्डज्ञानमुपमानम्। यथा गवयमजानन्नपि नागरिको यथा गौस्तथा गवय इति वाक्यं कुतश्चिदारण्यकाच्छ्रुत्वा वनं गतो वाक्यार्थं स्मरन् यदा गोसादृश्यविशिष्टपिण्डं पश्यति, तदा तद्वाक्यार्थ-स्मरणसहकृतं गोसादृश्यविशिष्टपिण्डज्ञानम् उपमानम् उपमितिकरणत्वात्। गोसादृश्यविशिष्टपिण्डज्ञानानन्तरमयमसौ गवयशब्दवाच्यः पिण्ड इति संज्ञासंज्ञि-सम्बन्धप्रतीतिरुपमितिः। सैव फलम्। इदं तु प्रत्यक्षानुमानासाध्यप्रमासाधकत्वात् प्रमाणान्तरमुपमानमस्ति। इति व्याख्यातमुपमानम्।

.....

तर्कभाषा शब्दः

आप्तवाक्यं शब्दः। आप्तस्तु यथाभूतस्यार्थस्योपदेष्टा पुरुषः। वाक्यं त्वाकांक्षायोग्यतासन्निधिमतां पदानां समूहः। अत एव गौरश्वः पुरुषो हस्तीति पदानि न वाक्यम्। परस्पराकांक्षाविरहात्। अग्निना सिञ्चेदिति न वाक्यं योग्यताविरहात्। न ह्यग्निसेकयोः परस्परान्वययोग्यताऽस्ति। तथाहि - अग्निनेति तृतीयया सेकरूपं कार्यं प्रति करणत्वमग्नेः प्रतिपादितम्। न चाऽग्निः सेके करणीभवितुं योग्यः। तेन कार्यकरणभावलक्षणसम्बन्धे अग्निसेकयोः अयोग्यत्वात् अतोऽग्निना सिञ्चेदिति न वाक्यम्। एवमेकैकशः प्रहरे प्रहरे असहोच्चरितानि गामानय इत्यादि पदानि न वाक्यम्। सत्यामपि परस्पराकांक्षायां सत्यामपि परस्परान्वययोग्यतायां परस्परसांनिध्याभावात्। यानि तु साकांक्षाणि योग्यतावन्ति सन्निहितानि पदानि तान्येव वाक्यम्। यथा ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत इत्यादि। यथा च नदीतीरे पञ्च फलानि सन्ति इति। यथा च तान्येव गामानय इत्यादिपदान्यविलम्बितोच्चरितानि।

नन्वत्रापि न पदानि साकांक्षाणि किंत्वार्थाः फलादीनामाधेयानां तीराद्याधाराकांक्षितत्वात्। न च विचार्यमाणेऽर्था अपि साकांक्षाः। आकांक्षायाः इच्छात्मकत्वेन चेतनधर्मत्वात्।

सत्यम्। अर्थास्तावत् स्वपदश्रोतर्यन्योन्यविषयाकांक्षाजनकत्वेन साकांक्षा इत्युच्यते। तद्द्वारेण तत्प्रतिपादकानि पदान्यपि साकांक्षाणीत्युपचर्यन्ते। यद्वा पदान्येवार्थान् प्रतिपाद्याऽर्थान्तरविषयाकांक्षाजनकानीत्युपचारात् साकांक्षाणि। एवमर्थाः साकांक्षाः परस्परान्वययोग्याः तद्द्वारेण पदान्यपि परस्परान्वययोग्यानीत्युच्यन्ते।

संनिहितत्वं तु पदानामेकेनैव पुंसा अविलम्बेनोच्चरितत्वम्। तच्च साक्षादेव पदेषु सम्भवति नाऽर्थद्वारा। तेनाऽयमर्थः संपन्नः। अर्थप्रतिपादनद्वारा श्रोतुः

तर्कभाषा

पदान्तरविषयामर्थान्तरविषयां वा आकांक्षां जनयतां प्रतीयमानपरस्परान्वय-
योग्यार्थप्रतिपादकानां संनिहितानां पदानां समूहो वाक्यम्।

पदं च वर्णसमूहः। समूहश्चात्रैकज्ञानविषयीभावः। एवं च वर्णानां
क्रमवतामाशुतरविनाशित्वेनैकदाऽनेकवर्णानुभवासम्भवात्। पूर्वपूर्ववर्णाननुभूय
अन्त्यवर्णश्रवणकाले पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहकृतेन अन्त्यवर्णसम्बन्धेन
पदव्युत्पादनसमयग्रहानुगृहीतेन श्रोत्रेणैकदेव सदसदनेकवर्णावगाहिनी पदप्रतीतिर्जन्यते
सहकारदाढ्यात् प्रत्यभिज्ञानवत्। प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षे ह्यतीताऽपि पूर्वावस्था स्फुरत्येव।
ततः पूर्वपूर्वपदानुभवजनितसंस्कारसहकृतेन अन्त्यपदविषयेण श्रोत्रेन्द्रियेण
पदार्थप्रत्ययानुगृहीतेन अनेकपदावगाहिनी वाक्यप्रतीतिः क्रियते।

तदिदं वाक्यमाप्तपुरुषेण प्रयुक्तं सच्छब्दनामकं प्रमाणम्। फलं त्वस्य
वाक्यार्थज्ञानम्। तच्चैतच्छब्दलक्षणं प्रमाणं लोके वेदे च समानम्। लोके त्वयं
विशेषो यः कश्चिदेवाप्तो भवति न सर्वः। अतः किञ्चिदेव लौकिकं वाक्यं
प्रमाणं यदाप्तवक्तृकम्। वेदे तु परमाप्तश्रीमहेश्वरेण कृतं सर्वमेव वाक्यं प्रमाणं
सर्वस्यैवाप्तवाक्यत्वात्।

वर्णितानि चत्वारि प्रमाणानि। एतेभ्यो अन्यत्र प्रमाणं प्रमाणस्य सतो
अत्रैवान्तर्भावात्।

अर्थापत्तिः

नन्वर्थापत्तिरपि पृथक् प्रमाणमस्ति। अनुपपद्यमानार्थदर्शनात्
तदुपपादकीभूतार्थान्तरकल्पनम् अर्थापत्तिः। तथाहि पीनो देवदत्तो दिवा न
भुङ्क्ते इति दृष्टे श्रुते वा रात्रिभोजनं कल्प्यते। दिवा अभुञ्जानस्य पीनत्वं
रात्रिभोजनमन्तरेण नोपपद्यतेऽतः पीनत्वान्यथानुपपत्तिप्रसूतार्थापत्तिरेव रात्रिभोजने
प्रमाणम्। तच्च प्रत्यक्षादिभ्यो भिन्नं रात्रिभोजनस्य प्रत्यक्षाद्यविषयत्वात्।

नैतत्। रात्रिभोजनस्य अनुमानविषयत्वात्। तथाहि अयं देवदत्तो रात्रौ भुङ्क्ते

तर्कभाषा

दिवा अभुञ्जानत्वे सति पीनत्वात्। यस्तु न रात्री भुङ्क्ते नासौ दिवाऽभुञ्जानत्वे सति पीनो यथा दिवा रात्रावभुञ्जानोऽपीनो न चायं तथा तस्मान्न तथेति। केवलव्यतिरेक्यनुमानेनैव रात्रिभोजनस्य प्रतीयमानत्वात् किमर्थमर्थापत्तिः पृथक्त्वेन कल्पनीया।

अभावः

ननु अभावाख्यमपि पृथक् प्रमाणमस्ति। तच्चाभावग्रहणाय अङ्गीकरणीयम्। तथाहि घटाद्यनुपलब्ध्या घटाद्यभावो निश्चीयते। अनुपलब्धिश्चोपलब्धेरभाव इत्यभावप्रमाणेन घटाद्यभावो गृह्यते।

नैतत् यद्यत्र घटोऽभविष्यत् तर्हि भूतलमिवाद्रक्ष्यदित्यादितर्कसहकारिणा अनुपलम्भसनाथेन प्रत्यक्षेणैवाभावग्रहणात्।

नन्विन्द्रियाणि सम्बद्धान्तराहकाणि। तथाहीन्द्रियाणि वस्तु प्राप्य प्रकाशकारीणि ज्ञानकरणत्वादालोकवत्। यद्वा चक्षुःश्रोत्रे वस्तु प्राप्य प्रकाशकारिणी बहिरिन्द्रियत्वात् त्वगादिवत्। त्वगादीनां तु प्राप्य प्रकाशकारित्वमुभयवादिसिद्धमेव, न चेन्द्रियाभावयोः सम्बन्धोऽस्ति। संयोगसमवायौ हि सम्बन्धौ न च तौ तयोः स्तः। द्रव्ययोरेव संयोग इति नियमाद्, अभावस्य च द्रव्यत्वाभावात्। अयुतसिद्धत्वाभावान्न समवायोऽपि। विशेषणविशेष्यभावश्च सम्बन्ध एव न सम्भवति, भिन्नोभयाश्रितैकत्वाभावात्। सम्बन्धो हि सम्बन्धिभ्यां भिन्नो भवत्युभयसम्बन्ध्याश्रितश्चैकश्च। यथा भेरीदण्डयोः संयोगः। स हि भेरीदण्डाभ्यां भिन्नस्तदुभयाश्रितश्चैकश्च न च विशेषणविशेष्यभावस्तथा। तथाहि दण्डपुरुषयोः विशेषणविशेष्यभावो न ताभ्यां भिद्यते। न हि दण्डस्य विशेषणत्वमर्थान्तरं नापि पुरुषस्य विशेष्यत्वमर्थान्तरमपि तु स्वरूपमेव। अभावस्यापि विशेषणत्वात् विशेष्यत्वाच्च। न चाऽभावे कस्यचित् पदार्थस्य द्रव्याद्यन्यतमस्य सम्भवः। तस्मादभावस्य स्वोपरक्तबुद्धिजनकत्वं यत् स्वरूपं तदेव विशेषणत्वं न तु

तर्कभाषा

तदर्थान्तरम्। एवं व्याप्यव्यापकत्वकारणत्वादयोऽप्युह्याः। स्वप्रतिबद्धबुद्धिजनकत्वं स्वरूपमेव हि व्यापकत्वमग्न्यादीनाम्। कारणत्वमपि कार्यानुकृतान्वयव्यतिरेकि- स्वरूपमेव हि तन्त्वादीनां न त्वर्थान्तरमभावस्यापि व्यापकत्वात् कारणत्वाच्च, न ह्यभावे सामान्यादिसम्भवः। तदेवं विशेषणविशेष्यभावो न विशेषणविशेष्य- स्वरूपाभ्यां भिन्नो नाप्युभयाश्रितो विशेषणे विशेषणभावमात्रस्य सत्त्वात् विशेष्यभावस्य अभावाद् विशेष्ये च विशेष्यभावमात्रस्य सद्भावात् विशेषणभावस्य अभावात्। नाप्येको विशेषणं च विशेष्यं च तयोर्भाव इति द्वन्द्वात्परः श्रूयमाणो भावशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते। तथा च विशेषणभावो विशेष्यभावश्चेत्युपपन्नं द्वावेतावेकश्च सम्बन्धः। तस्माद्विशेषणविशेष्यभावो न सम्बन्धः। एवं व्याप्यव्यापकभावादयोऽपि। सम्बन्धशब्दप्रयोगस्तु उभयनिरूपणीयत्व- साधर्म्येणोपचारात्। तथा चासम्बद्धस्य अभावस्येन्द्रियेण ग्रहणं न सम्भवति।

सत्यम्। भावावच्छिन्नत्वाद् व्याप्तेर्भावं प्रकाशयदिन्द्रियं प्राप्तमेव प्रकाशयति, न त्वभावमपि। अभावं प्रकाशयदिन्द्रियं विशेषणविशेष्यभावमुखेनैव इति सिद्धान्तः। असम्बद्धाभावग्रहेऽतिप्रसङ्गदोषस्तु विशेषणतयैव निरस्तः समश्च परमते।

यत्रोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि वा समः।

नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणे।।

.....

प्रामाण्यवादः

तर्कभाषा

इदमिदानीं निरूप्यते। जलादिज्ञाने जाते तस्य प्रामाण्यमवधार्य कश्चिज्जलादौ प्रवर्तते। कश्चित्तु संदेहादेव प्रवृत्त्युत्तरकाले जलादिप्रतिलम्भे सति प्रामाण्यमवधारयतीति वस्तुगतिः। अत्र कश्चिदाह- प्रागेव प्रवृत्तेः प्रामाण्यमवधार्य पुरुषः प्रवर्तते, स्वत एव प्रामाण्यावधारणात्। अस्यार्थः - येनैव यज्ज्ञानं गृह्यते तेनैव तद्गतं प्रामाण्यमपि, न तु ज्ञानग्राहकादन्यज्ज्ञानधर्मस्य प्रामाण्यस्य ग्राहकम्। तेन ज्ञानग्राहकातिरिक्तानपेक्षत्वमेव स्वतस्त्वं प्रामाण्यस्य। ज्ञानं च प्रवृत्तेः पूर्वमेव गृहीतं कथमन्यथा प्रामाण्याऽप्रामाण्यसंदेहोऽपि स्यात्। अनधिगते धर्मिणि संदेहानुदयात्। तस्मात् प्रवृत्तेः पूर्वमेव ज्ञाततान्यथानुपपत्तिप्रसूतया अर्थापत्त्या ज्ञाने गृहीते ज्ञानगतं प्रामाण्यमप्यर्थापत्त्यैव गृह्यते, ततः पुरुषः प्रवर्तते। न तु प्रथमं ज्ञानमात्रं गृह्यते, ततः प्रवृत्त्युत्तरकाले फलदर्शनेन ज्ञानस्य प्रामाण्यमवधार्यते।

अत्रोच्यते। ज्ञाततान्यथानुपपत्तिप्रसूतया अर्थापत्त्या ज्ञानं गृह्यते, इति यदुक्तं तदेव वयं न मृष्यामहे, तथा प्रामाण्यग्रहस्तु दूरत एव। तथाहि इदं किल परस्याभिमतम्। घटादिविषये ज्ञाने जाते मया ज्ञातोऽयं घटः इति घटस्य ज्ञातता प्रतिसंधीयते। तेन ज्ञाने जाते सति ज्ञातता नाम कश्चिद्धर्मो जात इत्यनुमीयते। स च ज्ञानात् पूर्वमजातत्वाज्ज्ञाने जाते च जातत्वाद्बन्धव्यतिरेकाभ्यां ज्ञानेन जन्यत इत्यवधार्यते। एवं च ज्ञानजन्यो असौ ज्ञातता नाम धर्मो ज्ञानमन्तरेण नोपपद्यते कारणाभावे कार्यानुदयात्। तेन अर्थापत्त्या स्वकारणं ज्ञानं ज्ञाततया आक्षिप्यत इति।

न चैतदुक्तम्। ज्ञानविषयतातिरिक्ताया ज्ञातताया अभावात्।

ननु ज्ञानजनितज्ञातताधारत्वमेव हि घटादेर्ज्ञानविषयत्वम्। तथा हि न तावत् तादात्म्येन विषयता विषयविषयिणोः घटज्ञानयोः तादात्म्यानभ्युपगमात्। तदुत्पत्त्या तु विषयत्वे इन्द्रियादेरपि विषयत्वापत्तिः इन्द्रियादेरपि तस्य ज्ञानस्योत्पत्तेः। तेनेदमनुमीयते - ज्ञानेन घटे किञ्चिज्जनितं येन घट एव तस्य ज्ञानस्य विषयो,

तर्कभाषा

नाऽन्य इत्यतो विषयत्वान्यथानुपपत्तिप्रसूतया अर्थापत्त्या एव ज्ञाततासिद्धिः न तु प्रत्यक्षमात्रेण ।

मैवम् । स्वभावादेव विषयविषयितोपपत्तेः । अर्थज्ञानयोरेतादृश एव स्वाभाविको विशेषः येन अनयोः विषयविषयिभावः । इतरथाऽतीतानागतयोः विषयत्वं न स्यात् । ज्ञानेन तत्र ज्ञातताजननासंभवादसति धर्मिणि धर्मजननायोगात् । किं च ज्ञातताया अपि स्वज्ञानविषयत्वात् तत्रापि ज्ञाततान्तरप्रसङ्गस्तथा चाऽनवस्था । अथ ज्ञाततान्तरमन्तरेणाऽपि स्वभावादेव विषयत्वं ज्ञाततायाः । एवं चेत् तर्हि घटादावपि किं ज्ञाततयेति । अस्तु वा ज्ञातता तथापि तन्मात्रेण ज्ञानं गम्यते ज्ञातताविशेषेण प्रमाणज्ञानाव्यभिचारिणा ज्ञानप्रामाण्यमिति कुत एव ज्ञानग्राहकग्राह्यता प्रामाण्यस्य । अथ केनचिज्ज्ञातताविशेषेण प्रमाणज्ञानाव्यभिचारिणा ज्ञानप्रामाण्ये सहैव गृह्येते । एवं चेदप्रामाण्येऽपि शक्यमिदं वक्तुं केनचिज्ज्ञातताविशेषेणाप्रमाणज्ञानाव्यभिचारिणा ज्ञानाप्रामाण्ये सहैव गृह्येते इत्यप्रामाण्यमपि स्वत एव गृह्यताम् । अथैवमप्यप्रामाण्यं परतस्तर्हि प्रामाण्यमपि परत एव गृह्यताम् । ज्ञानग्राहकादन्यत इत्यर्थः । ज्ञानं हि मानसप्रत्यक्षेणैव गृह्यते प्रामाण्यं पुनरनुमानेन । तथाहि जलज्ञानानन्तरं जलार्थिनः प्रवृत्तिर्द्वेधा फलवती अफला चेति । तत्र या फलवती प्रवृत्तिः सा समर्था । तया तज्ज्ञानस्य यथार्थलक्षणं प्रामाण्यमनुमीयते । प्रयोगश्च विवादाध्यासितं जलज्ञानं प्रमाणं समर्थप्रवृत्तिजनकत्वाद् यत्र प्रमाणं न तत् समर्था प्रवृत्तिं जनयति यथा प्रमाणाभास इति केवलव्यतिरेकी । अत्र च फलवत्प्रवृत्तिजनकं यज्जलज्ञानं तत् पक्षः । तस्य प्रामाण्यं साध्यं यथार्थत्वमित्यर्थः । न तु प्रमाकरणत्वं स्मृत्या व्यभिचारापत्तेः । हेतुस्तु समर्थप्रवृत्तिजनकत्वं फलवत्प्रवृत्तिजनकत्वमिति यावत् । अनेन तु केवलव्यतिरेक्यनुमानेन अभ्यासदशापन्नस्य ज्ञानस्य प्रामाण्ये अवबोधिते तद्दृष्टान्तेन जलप्रवृत्तेः पूर्वमपि तज्जातीयत्वेन लिङ्गेन अन्वयव्यतिरेक्यनुमानेन अन्यस्य

तर्कभाषा

ज्ञानस्य अनभ्यासदशापन्नस्य प्रामाण्यमनुमीयते। तस्मात् परत एव प्रामाण्यं न ज्ञानग्राहकेणैव गृह्यत इति।

चत्वार्येव प्रमाणानि युक्तिलेशोक्तिपूर्वकम्।

केशवो बालबोधाय यथाशास्त्रमवर्णयत्।।

इति प्रमाणपदार्थः समाप्तः।

